

А.А. Марозава (Мінск)

АБ СЕМАНТЫЧНЫМ АБ'ЁМЕ СЛОВА І ЯГО АДЛЮСТРАВАННІ Ё ТЛУМАЧАЛЬНЫМ СЛОЎНІКУ

Сярод семантычных зрухаў, што адбываюцца ў лексіцы беларускай мовы, асобнае месца належыць працэсу змянення значэнняў слоў. Працэс гэты абумоўлены гістарычна, прычына такога змянення – непасрэднае ўжыванне слова. У пачатковы момант з'яўлення слова ў мове назіраецца няпоўнае супадзенне словаўтваральнага і лексічнага значэнняў, іменна ўжыванне ў розных умовах зносіна прыводзіць да ўзбагачэння семантычнай структуры слова.

З асаблівай вострынёй і актуальнасцю гэтае пытанне паўстае перад лексікаграфамі, задача якіх – у найбольш поўнай ступені адлюстраваць лексічнае багацце беларускай мовы ва ўсёй яго разнастайнасці. У Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа ажыццяўляецца падрыхтоўка да перавыдання «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы» (1977–1984, далей – ТСБМ). Нягледзячы на прызнаны навуковы ўзровень слоўніка, яго значэнне для айчыннай лексікаграфіі і прафесіяналізм вучоных, якія працавалі над яго ўкладаннем, сённяшнія рэаліі вымагаюць уважліва, а ў некаторых выпадках і нават крытычна ставіцца да пытання вызначэння семантычнага аб'ёму слова.

Працуючы над кожнай рээстравай адзінкай, трэба браць пад увагу, што ў працэсе функцыянавання слова ў мове нярэдка адбываецца пашырэнне яго значэння. Пашырэнне значэння абазначае павелічэнне аб'ёму паняцця, якое разглядаецца (г. зн., павелічэнне колькасці прадметаў і з'яў, названых гэтым паняццем), у выніку чаго могуць ўзнікаць новыя асобныя значэнні, а таксама адценні значэння ці кантэкстуальныя ўжыванні [1, с. 514].

Новыя адценні значэння ўзнікаюць нячаста, паколькі на сучасным этапе развіцця мовы пераасэнсаванне слова шляхам своеасаблівай метафарызацыі ці аналагізацыі фактычна прыводзіць да з'яўлення новых значэнняў слоў. Гаворка ідзе хутэй пра тыя адценні слоў, якія даўно ўжо ў іх развіліся, але засталіся незаўважанымі ці не былі зафіксаваны ў лексікаграфічных крыніцах.

У якасці прыкладу прывядзём дзеяслоў *адгрукаць*. ТСБМ засведчыў чатыры яго значэнні, першае з якіх 'перастаць грукаць' [2, т. 1, с. 127]. Значэнне сфармулявана і пададзена па ўмоўнай схеме, прынятай для групы дзеясловаў з прыстаўкай ад- са значэннем заканчэння дзеяння: *адгаманіць* – 'закончыць, перастаць гаманіць' [2, т. 1, с. 126], *адгрымець* – 'перастаць грымець' [2, т. 1, с. 127], *адзвінець* – 'празвінець; перастаць звінець' [2, т. 1, с. 134], *адшумець* – 'кончыць, перастаць шумець' [2, т. 1, с. 196] і пад. Ва ўсіх пералічаных дзеясловах або як адценне да першага значэння, або

як асобнае значэнне ў слоўніку адзначана ‘мінуць, прайсці, закончыцца’ з паметай *перан.* і, пры неабходнасці, удакладненнем (аб часе; пра што-н. буйнае, шумнае; пра што-н. шумнае, гучнае; пра што-н. шумнае, гаманлівае). Лагічным падаецца, што па ўказанай схеме павінна быць распрацавана і лексічнае значэнне дзеяслова *адгрукаць*, аднак у слоўнікавым артыкуле да яго адзначанае адценне значэння не прыводзіцца. Гэта можа тлумачыцца або адсутнасцю такога адцення значэння ў слове, або адсутнасцю прыкладаў на момант стварэння слоўніка.

Сёння на дапамогу ўкладальніку слоўніка прыходзіць нацыянальны корпус беларускай мовы (далей – корпус)³, у якім якраз і пацвердзілася ўжыванне дзеяслова *адгрукаць* з названым адценнем да першага значэння: *Адышла, адгрукала навала, Ленінград, ты здужаў ў барацьбе!*; *Нямала адгрукала Чорных гадзін, Ды шлях не забыць мне ніколі адзін — За рэчкай; Ён нам падабаўся усім, На ўсход ён кірункам пралёг векавым; Вясна вакол, адгрукалі марозы, Ручай паміж палеткамі журчыць...* Прыведзеныя прыклады з’яўляюцца цытатамі з твораў Петруся Броўкі. Магчыма, у свой час не зафіксавалі адценне значэння, паколькі не мелі пад рукой поўнага збору твораў пісьменніка або палічылі яго за аўтарскае ці кантэкстуальнае ўжыванне.

Аналіз ілюстрацыйнага матэрыялу з корпуса паказаў, што сёння дзеяслоў *адгрукаць* захаваў у сваёй структуры адценне значэння ‘мінуць, прайсці, закончыцца’, а вось сфера яго ўжывання змянілася з мовы мастацкай літаратуры на мову СМІ: *Адгрукаў фестываль «Залатая восень»* (ч-с «Дзедзіч»); *Магчыма, яны хочуць знайсці нешта мадняявае, кшталту новага Placebo ці Akute. Прычым, гэта будзе маднявым толькі тут, у нашай краіне, тым часам як на Захадзе яно ўжо усё даўно адгрукала* (Еўрарадыё).

Акрамя схаванага адцення значэння семантычны аб’ём дзеяслова *адгрукаць* сёння варта дапоўніць і новымі (у сапраўднасці таксама раней проста не адзначанымі значэннямі). Адно з іх суадносіцца з дзвятым па ліку значэннем дзеяслова *адбіць* ‘выстукаць рытмічнымі ўдарамі’, а дакладней з адценнем да гэтага значэння ‘перадаць па тэлеграфі’ [2, с. 118]: *Здагадлівы лівень Адгрукаў дэпешу: «Прыехаць Сябе я надзеяй не цешу...»* (Рыгор Барадулін), другое – з адценнем да другога значэння дзеяслова *споўніцца* ‘скончыцца, прайсці (пра час, тэрмін чаго-н.)’, а іменна ‘пра дасягненне кім-н. пэўнага ўзросту’ [2, т. 5, кн. 1, с. 271]: *Дзед Андрэй і дзед Халімон – суседзі... Пражылі яны, можна сказаць, сцяна ў сцяну ўсё сваё жыццё. А кожнаму з іх цяпер па восем дзясяткаў адгрукала* (Мікола Ваданосаў); *Хадзіў у “Нёман”, на вячэру да А. Кудраўца. 65 адгрукала ўчора (не на пашпарце, а на памяці маці)* (Ніл Гілевіч). Пры падрыхтоўцы да перавыдання ТСБМ у падачы ілюстрацыйнага матэрыялу

³ Увесь ілюстрацыйны матэрыял даецца з Беларускага N-корпуса: <https://bnkorus.info/>.

ўкладальнікі кіруюцца прынцыпам дыхраніі, а прыведзеныя прыклады (калі ўстаноўлена іх аўтарства і гады публікацыі твораў) паказваюць, што ўжо на той час былі кантэксты, якія засведчылі ўжыванне дзеяслова адгрукаць са значэннямі, якія не атрымалі своечасовай фіксацыі.

Для параўнання разгледзім некаторыя словы, у якіх новыя значэнні з'яўляюцца сапраўды новымі, г.зн. развіліся ў словах у працэсе гістарычнага развіцця. Развіццё новага значэння ішло двума асноўнымі шляхамі: праз дэтэрміналагізацыю (і пасля далейшую канкрэтызацыю) і праз пераасэнсаванне слова (набыццё словам адцення размоўнасці).

Пад дэтэрміналагізацыяй у лінгвістыцы разумець страту словам ўласна тэрміналагічнага значэння і пераход яго ў разрад агульнаўжывальных слоў [1, с. 161]. Так, са сферы музыкі ў разрад агульнаўжывальнай лексікі ў свой час перайшоў спецыяльны тэрмін *адажыя*, які абазначае ў перакладзе з італьянскай мовы 'ціха, павольна (аб тэмпе выканання музычнага твора)'. З цягам часу гэта слова стала абазначаць не толькі тэмп выканання, але і сам 'музычны твор або яго частку, што выконваецца ў павольным тэмпе' [2, т. 1, с. 113]. Прыклады з корпуса паказваюць, што сэнна слова *адажыя* мае і трэцяе значэнне, не зафіксаванае яшчэ ў ТСБМ – 'у класічным балете: павольны сольны або дуэтны танец': *Нумарам з балета «Спартак» у святочным канцэрце будзе менавіта Адажыя ў выкананні Людмілы Кудраўцавай і Антона Краўчанкі* (news.21.by); *Напрыклад, Адажыя не можа доўжыцца больш за пэўны час: артысты стамляюцца фізічна. А ў нас у балете другое Адажыя вялікае* («Звязда»).

Другі шлях развіцця новага значэння прасочваецца ў цэлай групы агульнаўжывальных, сталых слоў беларускай мовы, часцей за ўсё ў дзеясловаў і назоўнікаў. Напрыклад, у дзеяслова *адбамбіць*, у якога развілося новае значэнне 'адыграць канцэрт': *Яны толькі прыехалі з Гомеля, нявыспаныя і крыху стомленыя, але на канцэрт гэта не паўплывала. Прышлі, адбамбілі, сарвалі апладысменты* (Еўрарадыё); *Ну што зробіш – пяцітысячнік* [сталічны Палац спорту]. *Трэба адбамбіць і адпачываць!* (news.tut.by).

Пераасэнсаванне ў напрамку яшчэ большай размоўнасці, якая набліжаецца да ўзроўню слэнгу ў выніку сацыяльнай дыферэнцыяцыі, атрымаў назоўнік *адвэртка*. Сэнна слова ўжываецца не толькі для называння звычайнага 'інструмента для закручвання і выкручвання шрубаў' [2, т. 1, с. 122], але, хоць, можа, гэта і нечакана, алкагольнага напітку, а дакладней кактэйлю на аснове гарэлкі. Ёсць некалькі версій наконт яго складнікаў (гарэлка з любой газіроўкай, часцей за ўсё салодкай, з пепсі, з сокам, часцей за ўсё апельсінавым), што не мае, аднак, непасрэднага дачынення да лінгвістыкі. А вось што сапраўды цікава, дык гэта шлях узнікнення такога значэння ў беларускай мове.

Мяркуем, што пашырэнне значэння адбылося праз узаемадзеянне з рускай мовай і прамое запазычанне з яе. У мове суседзяў слова *адвёртка* са значэннем ‘гарэлка з апельсінавым сокам’ на дадзены момант ужо класіфікавана як адзінка моладзевага слэнгу ў некалькіх тэматычных анлайн-слоўніках. Магчыма, развіццё новага значэння адбылося не ў рускай мове, а, у сваю чаргу, было запазычана ёй з англійскай. У перакладной частцы артыкула «Вялікага новага Англа-Рускага слоўніка» (New big English-Russian dictionary. 2012. – <https://slovar-vocab.com/english-russian/big-new-vocab.html?l=scr>) да слова *screwdriver* прыводзяцца два значэнні: 1. *адвёртка*; 2. *кактэйль «адвёртка»* (гарэлка з апельсінавым сокам). У англійскай мове новае значэнне слова развілося, хутчэй за ўсё, дзякуючы моўнай гульні: частка *screw* (‘шруба’), блізкая па гучанні і напісанні да слова *screwed* (‘п’яны’). Такім чынам, развіўшыся ў англамоўным асяроддзі, значэнне ў гатовым выглядзе прыйшло ў рускую мову, а з рускай – у беларускую.

Носьбіты беларускай мовы адзначаюць, што само па сабе слова *адвёртка* не зусім упісваецца ў лексічную сістэму беларускай мовы і з’яўляецца відавочнай калькай з рускай мовы, паколькі рускае отвернуть (гайку) – гэта адкруціць (шруб), таму лагічным быў бы адпаведнік адкрутка. Як бы там ні было, а слова *адвёртка* з новым значэннем (побач са старым) ужо засведчана ў сучасных беларускамоўных тэкстах (літаратурных і публіцыстычных): *Пісьменнік толькі пачаў адвёртку, па целе расцякалася прыемная млявасць* (Севярын Квяткоўскі); *Чым добры выхадны, што можна наліць сабе кропельку гарэлкі з апельсінавым сокам. Кактэйль «Адвёртка»*. *Няма нічога лепшага за глыток кактэйлю «Адвёртка», калі за акном шэрая снежаньская імгла* (Наша Ніва).

Пашырэнне лексічнага значэння слова застаецца актыўным семантычным працэсам у лексіцы беларускай мовы, выкліканым прычынамі як лінгвістычнага, так і экстралінгвістычнага характару. У выніку ў шэрагу слоў развіліся новыя значэнні, якія пакуль не адлюстраваны ў тлумачальных слоўніках. Таму належыць прасачыць за пашырэннем семантычнага аб’ёму ўсіх слоў з мэтай максімальна поўнай і аб’ектыўнай іх фіксацыі пры перавыданні ТСБМ.

Літаратура

1. Стариченок, В.Д. Большой лингвистический словарь / В.Д. Стариченок. – Ростов н/Д : Феникс, 2008. – 811 с.
2. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : У 5 т. / АН БССР. Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. Пад агульн. рэд. К.К. Атраховіча (Кандрата Крапівы). – Мінск : БелСЭ, 1977 – 1983.